
ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ПОМОРСЬКО-КЛЬОШОВОЇ КУЛЬТУРИ*

В. В. ШКОРОПАД

У статті розглядаються проблеми хронології і взаємовідносин поморської і підкльшової культур у I тис. до н. е.

У ранньозалізному віці на території між Нижньою Віслою і Лабою з'являються племена поморські (вейгеровсько-котошинської) культури¹. В зарубіжній історіографії усталився погляд на походження її з кашубської групи лужицької культури. При цьому дослідники пов'язують появу нового культурного явища ізольованою, в якій опинилася лужицька культура на Східному Помор'ї, і сильними культурними впливами з півночі у V періоді бронзи (за прийнятою в Польщі періодизацією)². Важливе значення для формування образу культури мали зв'язки Помор'я з півднем Європи, зокрема з струським світом.³ Саме з цього світу поширилась на Помор'я ідея «лицьових» урн⁴.

Протягом гальштатського і латенського періодів поморська культура поширилась на заході і півдні — на Західне Помор'я, Велькопольщу, Сілезію, Малопольщу, а на сході — в районі Середньої Польщі, Мазовії і Підляшшя, входячи на цьому терені в контакт з племенами культури підкльшових поховань, яка займала територію Середньої Вісли від гирла р. Дрвенці на півночі до гирла р. Ніди і була синхронна вейгеровсько-котошинській. Назва цієї культури походить від характерного для неї типу поховань: урна, накрита перекинутим догори дном великим горщиком — «кльошем». Поховання такого типу або близькі до нього з'являються спорадично на території Польщі у IV-V періодах бронзи. Найбільше їх скупчення спостерігається в кінці гальштатського і початку латенського періодів якраз в басейні Середньої Вісли — на Мазовії⁵. Саме в рамках цього регіону вирисовується коло підкльшових поховань в їх чистому вигляді.

Серед проблем, пов'язаних з культурою підкльшових поховань, найбільш дискусійною є проблема генезису. Ключ до вирішення цієї проблеми бачиться у з'ясуванні характеру стосунків з поморською культурою. Якраз у цій сфері і панує розбіжність поглядів серед дослідників.

Так, С. Носек⁶, виходячи з ідентичності інвентаря обох типів поховань (скринькових і підкльшових), співвідношення їх на одних і тих же могильниках, вважав, що поморська і культура підкльшових поховань одна й та сама культура, що використовує різні зовнішні форми поховань, причому скринькові поховання становлять ранню фазу культури. Подібної точки зору на монолітний характер скринькових і підкльшових поховань дотримуються і вітчизняні дослідники, об'єднуючи їх під назвою «поморська культура»⁷. Б. Хоментовська⁸ вважає, що представники цього погляду розглядають матеріали з вищеназаних поховань лише під одним кутом зору — їх ідентичності, не помічаючи різниць. Як вказує Т. Венгжинович, культурі підкльшових поховань не відомі матеріали, характерні для поморської культури з фази Д гальштатського періоду: лицьові урни, спеціальні накривки, мушлі Каурі тощо. Крім того, на відміну від поморської, культура підкльшових поховань не відчула зовнішніх впливів під час формування.⁹

Спираючись на матеріали з Східного Помор'я і Велькопольщі, Й. Костжев-

* Термін «поморсько-кльошова культура» відбиває погляд автора на характер співвідношення поморської культури і культури підкльшових поховань в латенському періоді.

ський¹⁰ стверджував, що племена поморської культури, просуваючись у південно-східному напрямку, змішувались з місцевими племенами лужицької культури, втрачаючи внаслідок цього свої культурні особливості. Результатом такого змішування була поява культури підкльшових поховань.

К. Салевич негативно поставився до цієї гіпотези. Він вважав, що культура підкльшових поховань становить безпосереднє продовження лужицької. У своїх висновках дослідник спирався на відсутність на той час відомих лужицьких пам'яток з гальштату в Середній Польщі¹¹. Важливе значення для підтримки тези Салевича мало дослідження могильника Варшава-Грохув «Бриловщина», де М. Гандзикович-Возняк дослідила одне з найраніших кльшових поховань на Мазовії (пох. №179)¹². До складу інвентаря цього поховання входив посуд, який належав до найчисленніших в лужицькій культурі. Виходячи з цього факту, а також з аналізу інших лужицько-кльшових могильників (напр., Медженень Варшавського повіту), М. Гандзикович-Возняк зробила висновок, що в даному випадку простежено перехід від лужицького ритуалу до кльшового¹³.

З. Буковський підтримав висновки М. Гандзикович-Возняк, вказавши, що з наявності могильників типу «Бриловщина», де, при перевазі лужицьких поховань, поряд з ними з'являються поховання підкльшового типу, але з лужицькою керамікою, впливає висновок про безпосередній перехід пізньолужицької фази через ранньокльшову до кльшової розвиненої. Причому цей розвиток міг наступити лише серед одного й того ж населення внаслідок його внутрішнього розвитку. На те, що цей процес відбувався без участі вейгеровсько-кротошинської культури, вказує наявність поряд з типовими керамічними формами кльшової фази підкльшової культури, кераміки з лужицькими елементами¹⁴.

Наявність такого переходу підтверджена і матеріалами могильника Трансбур (повіт Мінськ-Мазовецький), де виявлено поховання, що не мають ще власне підкльшової форми, але є їх передтечею — це поховання в кльшуву з керамікою, що має аналогію в мазовецько-подляській групі лужицької культури¹⁵.

Цікавим є твердження Б. Хоментовської, яка, виходячи з факту, що підкльшові поховання на Східному Помор'ї є рідкісним явищем¹⁶, а найбільша їх концентрація припадає на Мазовію, стверджує, що підкльшова форма поховань була принесена на материнський терен поморської культури з Правобережного Повіслення.

На зв'язок культури підкльшових поховань з лужицькою, без участі вейгеровсько-кротошинської культури, вказує і те, що остання з'явилася на Мазовії в кінці фази Д гальштатського періоду, тобто в момент формування першої¹⁷. Й. Костжевський вважає, що її інфільтрація на Мазовію стала можлива в результаті занепаду хелмінської групи лужицької культури, через територію якої і пролягав шлях міграції поморської культури на схід¹⁸.

Прибулі племена займають переважно місця, не зайняті місцевим населенням¹⁹. Можливо, це було пов'язано з особливостями у веденні господарства. Так, за спостереженням А. Невенгловського, місцеві племена підкльшової культури селились на підвищеннях I і II надзаплавних терас річок, що пов'язано з одно- або двопільним господарством городнього типу. Прийшли — поморські — вибирали місця переважно на морених утвореннях, вкритих лісами, на височинах. Це, на думку А. Невенгловського, пов'язано з вогневим землеробством.²⁰ Така топографія характерна і для пам'яток поморської культури на Помор'ї і Велькопольщі²¹.

Іншої точки зору дотримується Т. Малиновський, який вважає, що в межах поморської культури виділяються дві головні групи, з яких одній властиві поховання в скринях, а другій — кльшові. А оскільки вони мають в своїй основі лужицьке підґрунтя, то відмінності між ними виникають з відмінностей, що існують в колі лужицької культури. Виділення ж кльшових поховань з поморської культури привело б, як вважає дослідник, до штучного розриву комплексу пам'яток, що виступають разом. Це, в свою чергу, затруднило б культурну класифікацію поховань невизначеного типу, маються на

увазі поховання без кам'яної скрині і безкльошові, які часто зустрічаються в поморській і підкльошовій культурах²².

Такої позиції дотримуються і ряд інших польських археологів²³. Вони погоджуються з тим, що виділення матеріалів типу «кльошового» і «чисто поморського» відповідає спільностям нижчого ряду — підкультурам²⁴.

Проте ця гіпотеза має і слабкі сторони. Так, А. Невенгловський вважає, що автор спирався на аналіз лише одного культурного елементу — форми поховань, опускаючи при цьому їх кількісну різницю на різних територіях і в різний час²⁵. Інші дослідники звернули увагу на те, що вона в основному базується на матеріалах згадуваних пам'яток з латенського періоду, а вони в цей час мають неоднорідний характер²⁶. Так, І. Ядчикова зауважила відсутність в латенських матеріалах поморської культури в Середній Польщі класичної скринькової форми поховань лицьових урн і грушеподібних горщиків, а, натомість, зафіксувала появу з рустованою поверхнею, одиничних поховань і поховань у кам'яній обставі²⁷. Те ж саме спостерігав і Й. Костжевський на аналогічних матеріалах з Велькопольщі²⁸. При цьому він, як і І. Ядчикова, підкреслював, що ці зміни сталися в результаті впливів місцевих лужицьких племен²⁹. На Мазовії і Підляшші З. Буковський і Б. Хоментовська теж констатували змішування поморських і підкльошових елементів починаючи з Лт³⁰. З. Буковський виділив дві фази цього процесу³¹. Перша — співіснування поморських і підкльошових елементів, друга — змішування двох груп і поява змішаних поморсько-кльошових пам'яток. На думку Б. Хоментовської, 1-а фаза припадає на рубіж На Д/Лт А, а 2-а починається з ранньої фази Лт А³².

Що стосується території України, зокрема Волині, то, як вважає З. Буковський, тут наявна лише друга фаза, а перша проявляється дуже слабо³³. Наші останні дослідження підтверджують думку цього дослідника³⁴.

Таким чином, серед дослідників панує розбіжність поглядів на культурну інтерпретацію поморських і підкльошових пам'яток. На думку С. Чопека, це викликано різним підходом до трактування поняття «археологічна культура»³⁵.

Те саме спостерігається і при розгляді хронології названих пам'яток. Основним недоліком є недостатня кількість добре датованих матеріалів. Слід також зазначити, що дослідники, розглядаючи проблему підкльошових і поморських пам'яток, включають, як правило, старожитності підкльошового типу до комплексу поморської культури. Вони однакові щодо визначення загальних рамок існування поморської культури — від гальштатського до кінця середньолатенського часу. Але у виділенні абсолютних дат і хронологічному поділі її розвитку існують розбіжності у поглядах.

Першим зробив спробу поділити поморську культуру на фази розвитку Е. Петерсен.³⁶ Він, на основі бронзових прикрас з могильника Велька Вєсь, виділив найранішу — вельковейську — фазу, віднісши її до V періоду бронзового віку, а потім додав ще три, датованих відповідно на *На С*, *На Д*, і *Лт А-Лт В2*. Й. Костжевський заперечив таке раннє датування першого періоду і, виходячи з факту присутності керамічних форм поморської культури на східнопруських курганах ранньолатенського часу, пересунув вельковейську фазу на *На С*.³⁷ У повоєнні роки цей же дослідник продовжив розпочату роботу і запропонував поділити згадану культуру на три періоди:³⁸

I (ранній) — *На С*, вельковейська фаза;

II (середній) — *На Д*, час появи та існування лицьових урн;

III (пізній) — *Лт А-В2*, фаза занепаду культури.

У 60–80-і рр. було введено до наукового обігу нові матеріали³⁹. Тоді ж Л. Я. Лука запропонував перенести початкову фазу поморської культури на *На Д*, тобто на час появи лицьових урн, оскільки, на його думку, у фазі *С* гальштатського періоду (*На С*) ще існує кашубська група лужицької культури. Крім того, увесь розвиток культури автор пропонував розділити на дві фази. Першу — датовану на *На Д*, і другу — на *Лт В*⁴⁰. Цієї ж думки дотримувався і В. Геншель⁴¹. Правда, він дещо розширив хронологічні рамки першої фази до рубежу *На С/ На Д*.

З'являються також праці, присвячені хронології окремих комплексів і

періодизації поморської культури в окремих регіонах⁴². Так, Я. Крук, досліджуючи комплекси з лицьовими урнами, розробив їх класифікацію, виділивши три типи — «А», «В», «С». Пов'язавши їх з горизонтами фібул типу Тлукоми, Чертоза і Ковалевіце, він вивів таку хронологію:

тип «А» — VI — IV ст. до н. е.

тип «В» — 1-а пол. VI — 1-а пол. III ст. до н. е.

тип «С» — IV — поч. II ст. до н. е.

З.Буковський, виходячи з факту змішання двох культур — поморської і підкльошових поховань в регіоні Мазовії і Підляшшя, запропонував виділити поморсько-кльошову фазу, датовану раннім періодом *Лт А — Лт С*. Вона, на думку автора, з одного боку відбивала б процеси, які відбувалися в цьому регіоні, а з другого — означала б кінцевий етап розвитку лужицької культури на даній території⁴³.

Від *На Д* до середини латену датували поморську культуру в східних провінціях Б. Хоментовська⁴⁴ і С. Чопек.⁴⁵ Останній, на підставі порівняння матеріалів згадуваної культури із зарубинецькою, виділяв дві фази розвитку поморської культури в даному регіоні:

I — *На Д — Лт В1*. Вона пов'язана з існуванням ранньолатенських фібул типу *ЛВ1*;

II — *Лт В2 — Лт С*. Ця фаза починається з часу зникнення фібул типу *ЛВ1* і появи середньолатенських фібул, які в *Лт С1* репрезентовані в матеріалах зарубинецької культури.

В подальшому цей же дослідник запропонував хронологічний поділ всієї поморської культури (разом з культурою підкльошових поховань) на чотири фази, який є поки що найповнішим.⁴⁶

Фаза I. Кінець *На С — На С1/ На Д*. Для неї характерні «очкові» і «домкові» урни, посуд на ніжках з класичними накривками. Це час появи культури.

Фаза II. *На Д — Лт А*. Вона синхронізована з появою лицьових урн типів «А» і «В», шапкоподібних накривок, фібул типу Чертоза, шпильок типу Пекарі Велькі та ін.

Фаза III. *Лт В1 — Лт В2*. Цю фазу визначають ранньолатенські фібули, кльоші есоподібного профілю з гладкою шийкою, кубки з гострим заломом тулуба і ін.

Фаза IV. *Лт В2 — Лт С*. Вона репрезентована бочкоподібним посудом з двома вухами, яйцеподібними кубками, горщиками з потовщеними і профільованими вінцями і т. ін. Це фаза занепаду поморської культури.

В останні роки С. Чопек дещо уточнив абсолютні дати своєї періодизації⁴⁷.

Не менш дискусійним є питання кінцевої фази існування поморської культури. З. Буковський вважав, що вона починається з періоду *Лт А*, тобто з появи змішаних кльошово-поморських могильників, хоча і допускає співіснування обох культур у III — II ст. до н. е.⁴⁸ З.Возняк зазначає, що ця фаза настає із виникненням латенських імпортів у вейгеровсько-кртошинській культурі і загалом припадає на кінець III ст. до н. е., припускаючи, що в центральному регіоні ця культура могла існувати аж до передримського часу⁴⁹.

До II ст. до н. е. відносив заключну фазу поморської культури А. Невенгловський. Він синхронізував її з кельтською фібулою і ножиком з могильника в Касіцах Пултуського повіту, датованих у першому випадку II ст. до н. е., а в другому — рубезем II/I ст. до н. е. Крім того, з цією датою дослідник пов'язував спорадичну появу кльошів III, урн V і кубків I (1; 2) — IV типів (за класифікацією М. Гандзикович-Возняк) на підкльошових могильниках, які на початку пізнього латену стають типовим явищем⁵⁰.

Досліджуючи ранню фазу пшеворської культури, Т. Домбровська констатувала відсутність формальних зв'язків в археологічному матеріалі названої і поморсько-кльошової культур у фазі *А1* (кінець *Лт С1 — Лт С2*) і появу пшеворських комплексів з «поморською» керамікою у фазі *А2* (кінець *Лт С2 — Лт Д1*). Це дало їй змогу стверджувати співіснування культур до цього періоду. Повсюдна поява в періоді *А2* підкльошової форми поховань (найчастіше видозміненої), що підтверджено, наприклад, на могильниках у Бистжі Елбланського і Корчевці Седлецького воєводств, а також кераміки

обох культур в одних і тих же похованнях, яка має притаманні лише цим культурам риси без ознак взаємовпливів, дозволила авторів зробити висновок про пряме входження поморсько-кльошової культури в ареал пшеворської в середній фазі пізньолатенського часу⁵¹.

Окремо в піднятій проблемі стоїть питання датування пам'яток підкльошового типу, які часто включаються до складу поморської культури. Погоджуючись з нижньою датою цих пам'яток на *На Д*, дослідники не однозначної у відношенні до верхньої⁵². Наприклад, З. Буковський вважає, що кінцеву фазу цієї культури визначити неможливо і вона тягнеться в глибоке латенського часу⁵³. Т. Венгжинович відносив цю фазу до середини латенського періоду⁵⁴. Т. Домбровська зазначала, що кінцева фаза підкльошової культури передувала ранній фазі пшеворської, а можливо, частково синхронна їй⁵⁵. Ця ж дослідниця зробила першу спробу визначити відносну хронологію підкльошових могильників на території Мазовії.⁵⁶ На підставі трьох найбільших маховецьких могильників Трансбур, Варшава-Генрікув і Варшава-Грохув ур. «Бриловщина», Т. Домбровська виділила три хронологічні фази цих пам'яток:

Фаза I. Час існування яйцеподібних кльошів з рустованою поверхнею.

Фаза II. Період існування кльошів есоподібного профілю і кльошів з окресленою шийкою.

Фаза III. Час виразних змін: зростає кількість урнових поховань, де урна завжди накрита мискою, з'являються яйцеподібні кубки і двовухі горщики.

У вітчизняній історіографії проблема хронології підкльошової культури не піднімалась.

Таким чином, констатуємо відсутність єдиного підходу до вирішення даних проблем, зазначаємо, що їх вирішення можливе лише шляхом подальших систематичних і планових досліджень пам'яток цієї культури.

Примітки

¹ Назва культури зазнала ряду змін. У XIX ст. вона була відома як культура лицьових урн. Пізніше Й. Костжевський ввів термін «культура скринькових поховань», а в 1927 р. — «поморська культура». У 1965 р. з'являється назва «східнопоморська культура» (див.: *Chmielewski W., Jazdrewski K., Kostrzewski J. Pradzieje Polski.* — Wrocław-Warszawa-Kraków. — 1965. — S. 219 — 224). В. Геншель, виходячи з того, що терміни «поморська», «східнопоморська», означають широке географічне поняття, запропонував назву «вейгеровсько-котошинська культура». Це, як він вважає, — нейтральне поняття, що окреслює існування культури в просторі, оскільки могильник у Вейгерово — перша фаза існування культури, а Котошинськ — остання (див.: *Hensel W. Archeologia i Prahistoria.* — Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk. — 1977. — S. 77).

² Автором цього погляду є Й. Костжевський (див.: *Kostrzewski J. Dwa cmentarzyska kultury pomorskiej w Debowku Nowem w pow. Wyrzyskim i Warszawie III, pow. Morskim // WA.* — 1933. — Т. 12. — С. 43—102). Бібліографію з даного питання див.: *Prahistoria ziem polskich. Od środkowej epoki drąży do środkowego okresu latenskiego.* — Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk. — 1979. — Т. 4.

³ *Antoniewicz J. Geneza i chronologia urn domkowych // Przegląd Archeologiczny.* — 1946. — Т. 7. — С. 93 — 98; *Antoniewicz J. // Problem dell'espansione della civiltà della Pomerania nell'età dell'Ferro // Archeologia Polona.* — 1964. — С. 225; *Zuka L. J. O skarbach kultury Pomorskiej na Pomorzu Gdańskim // Munera Archeologica Joseto Kostrzewski.* — Poznań. — 1963. — С. 248 — 251; *Zuka L. J. Uwagi o niektórych kontaktach Pomorza Wschodniego z bosenem Morza Srodlenskigo we wczesnej epoce relaza // A. P.* — 1963. — Т. 8. — mapa; *Zuka L. J., Gładkowska-Przecycka J. Analiza archeologiczno-antropologiczna grobów odkrytych w Miłoszewie i Niepoczolowicach w pow. Wijherowski // RG.* — 1960. — Т. 17 — 18. — С. 386; *Hensel W., Polska Starożytna.* — Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk. — 1973. — С. 274 — 275.

⁴ *Zuka L. J. O skarbach...* — С. 251.

⁵ *Prahistoria ziem polskich...* — С. 146, 169 — 171.

⁶ *Nosek S. Kultura grobów skrzyńkowych i podkloszowych w Polsce południowo-zachodniej.* — Kraków. — 1946. — С. 51. До С. Носека таких поглядів дотримувався Г. Осовський (див.: *Ossowski G. Wykopiska w Brachnowku. Kamienie ustawiane i podziemne i groby kloszowe // Dwutygodnik naukowy poświęcony archeologii, historii i lingwistyce.* — 1878. — Т. 1.)

⁷ *Кухаренко Ю. В. Памятники железного века на территории Полесья // САИ.* — 1961. — Вып. ДІ-29; *Кухаренко Ю. В. К вопросу о происхождении зарубинецкой культуры // СА.* — 1960. — № 1. — С. 289 — 300; *Крушельницька Л. І. Поморська культура // Стародавнє населення Прикарпаття і Волині.* — К. — 1972. — С. 272 — 276; *Никитина В. Б. Памятники поморской культуры в Белоруссии и на Украине // СА.* — 1965. — № 1. — С. 194 — 205; *Никитина В. Б. Об*

соотношении поморской культуры к культуре подкляшевых погребений. // Тез. докл. к конф. по археологии Белоруссии.— Минск, 1969.— С. 101—105; *Пелецишин М. А.* Поселення поморської культури на Західній Волині // *Археологія*.— 1980.— № 33.— С. 72—79.

⁸ *Chomentowska B.* *Cmentarzyska kultury pomorskiej po Mazowszu* // *Swiatowit*.— 1970.— Т. XXXI.— С. 236.

⁹ *PZP*... — С. 171.

¹⁰ *Kostrzewski J.* *Pradzieje Polski*.— Poznań.— 1949.— С. 165.

¹¹ *Salewicz K.* *Cmentarzysko kultury luzyckiej w Maluszach Mielkich i zagadnienie zwiazkow kultury luzyckiej z tzw. kultury grobow kloszowych* // *WA*.— 1948.— Т. 16.— С. 72. Висуваючи цю тезу, К. Салевич механічно пересував час виникнення культури підкляшових поховань на С, посилюючись на відсутність лужицьких пам'яток цього часу. Але в 50-х роках такі пам'ятки були відкриті (див.: *Dabrowski J.* *Materiały kultury luzyckiej z Podlasia* // *MS*.— 1961.— Т. 7.— С. 22—47) і тим самим аргумент на таке раннє датування згадуваних пам'яток був спростований.

¹² *Gadzikiwycz-Wozniak M.* *Cmentarzysko luzyccko-kloszowe Warszawa — Grochow stan. «Brulowszczyzna»* // *MS*.— 1961.— Т. 7.— С. 92.

¹³ *Gadzikiwycz-Wozniak M.* *Wybranie zagadnienie z badan nad kultura grobow kloszowych na Mazowszu* // *WA*.— 1954.— Т. 30.— С. 170.

¹⁴ *Bukowski Z.* *Wschodni zasieg form kloszowych i pomorskich* // *AP*.— 1967.— Т. XII.— З. 2.— С. 360, 365.

¹⁵ *Chomentowska B.* *Op. cit.*— С. 237.

¹⁶ *Zuka L. J.* *Szczatki osady i smentarzysku ludnosci kultury pomorskiej w nlebedzime pow. Zebork* // *MZP*.— 1950.— Т. 5.— С. 89; *Kostrzewski J.* *Stosunki miedzy kultura luzyccka a baltyccka a zagadnienie wspolnoty lezucowej balto-slowianskiej* // *SA*.— 1956.— Т. 5.— С. 61.

¹⁷ *Chomentowska B.* *Op. cit.*...— С. 238—239.

¹⁸ *Kostrzewski J.* *Kultura luzyccka na Pomorzu*.— Poznan.— 1958.— С. 248.

¹⁹ *Chomentowska B.* *Op. cit.*...— С. 239.

²⁰ *Niewieglowski A.* *Stosunki kulturrowie i osadnieze na poczatku okresu latenskigo na Mazowszu* // *WA*.— 1972.— Т. 37.— З. 1.— С. 35.

²¹ *Kurnatowski S.* *Przemiany techniki uprawy roli w czasach miedzy epoka bronz i wczesnym sredniowieczem a rozmieszczenie stref zosiedlenia* // *Studia z dziejow Gospodarstwa Wiejskiego*.— 1906.— Т. VIII.— С. 96—97; *Raewski Z.* *Osadnistwo w czasach pierwotnych w Biskupinie i okolicy* // *WA*.— 1957.— Т. 26.— С. 177—178.

²² *Malinowska T.* *Kultura pomorska a kultura grobow podkloszowych* // *Zagadnienie okresu latenskigo w Polsce-Wroclaw-Warszawa-Krakow, 1968*.— С. 15, 17—18.

²³ *Gedl M.* *Uwagi o kulturze pomorskiej na Gornym Slasku* // *SA*.— 1963.— Т. 5; *M. G dl. Ze studiw nad schulkowa faza kultury luzyckiej* // *AP*.— 1972.— Т. 27.— З. 2; *Czopek S.* *Problematyka bodawcza poludniowo-wschodniee strefy kultury pomorskiej* // *AP*.— 1985.— Т. 30.— З. 2; *Czopek S.* *Kultura pomorska a kultura zarubniecka. Z badan nad schulkowa faza kultury pomorskiej we Wschodniee Lubelsz czryznie* // *Memories Archeologies*.— Lublin, 1985; *Czopek S.* *Ze studiw nad kultura wejherowsko-krotosynska w Kolinie Chodelskiej* // *AP*.— 1987.— Т. 32.— З. 1; *Hensel W.* *Polska Starozytna*.— Wroclaw-Warszawa-Krakow-Gdansk, 1980.

²⁴ *Czopek S.* *Problematyka*...— С. 365.

²⁵ *Niewieglowski A.* *Op. cit.*— С. 301.

²⁶ *Chomentowska B.* *Op. cit.*— С. 296.

²⁷ *Jadzykowa I.* *Kultura wschodniopomorska i kultura grobow kloszowych w Polsce Srodkowej* // *PMMAE*.— 1975.— N 22.— С. 184.

²⁸ *Kostrzewski J.* *Wielkopolska w pradziejach*.— Warszawa-Wroclaw, 1955.— С. 182—183.

²⁹ *Kostrzewski J.* *Op. cit.*— С. 184; *L. Sadcrykowa.* *Op. cit.*— С. 84.

³⁰ *Bukowski Z.* *Wschodni zasieng form kloszowych i pomorskich* // *AP* — 1967.— Т. XII.— З. 2.— С. 364.

³¹ *Bukowski Z., Пелецишин М. А.* *Поселення поморської культури на Західній Волині* // *Археологія*.— 1980.— № 33. (Recenzie // *AP*.— 1982.— Т. 27.— З. 2.— С. 477). Наявність такого змішування автор спостерігає, зокрема, на могильнику в Пасіконю Скернавського воєводства.

³² *Chomentowska B.* *Op. cit.*— С. 238; *Niewieglowski A.* *Op. cit.*— С. 30.

³³ *Bukowski Z., Пелецишин М. А.*— С. 477.

³⁴ *Шкоронад В. В.* *Звіт про археологічні дослідження поселення поморсько-кляшової культури в с. П'ятидні Володимир-Волинського р-ну Волинської обл. в 1989—1990 рр.* // *НА ІА АН України*; *Козак Д. Н., Шкоронад В. В.* *Звіт про археологічні дослідження багатопарового поселення в с. Линів Локачинського р-ну Волинської обл.* // *НА ІА АН України*.

³⁵ *Czopek S.* *Problematyka*...— С. 368.

³⁶ *Petersen E.* *Die frühdermanische kultur ih Ostdeutschland und Polen*.— Berlin, 1929.— С. 114—118.

³⁷ *Kostrzewski J.* Dwa smentarzyska... S. 59 – 60; автор вказав, що прикраси, які Е. Петерсен датував V періодом бронзи, широко відомі серед гальштатських скарбів, наприклад, з Познані.

³⁸ *Kostrzewski J.* Pradzieje Polski.— Poznań, 1949.

³⁹ *Наприклад:* могильники Варшава-Грохув «Бриловщина» (див.: *Gadzikiewicz-Wozniak M.* Smentorzysko luzusko-kloszowe Warszawa-Grochow stop. «Brylowszczyzna» // MS.— 1961.— Т. 7.— С. 47 – 110); *Трансбур*, повіт Мінськ-Мазовецький (див.: *Kietlinska A., Miklaszewska R.* Smentorzysko grobow kloszowych we wsi Transbor, pow. Minsk-Mazowiecki // MS.— 1963.— Т. 9.— С. 229 – 326. Домяновичі, повіт Глогув (див.: *Kolodziejski A.* Bodania smentarzyska w Domianowiczach, pow. Glogow w latach 1964 – 1971 // Spr. Ar.— 1973.— Т. 25.

⁴⁰ *Zuka L. J.* New materials on the origin of the Pomeranian culture in Esten Pomerania // Archeologia Polona.— 1962.— Т. 4.— С. 189 – 198. *Zuka L. J.* Kultura wejnerowsko-krotoszyńska // PZP.— 1979.— Т. 4.— С. 147. *Zuka L. J.* Kształtowanie się osadnictwa na Pomorzu wschodnim na Przelomie epoki brązu i żelaza // Pom. Ant.— 1983.— Т. 11.— С. 7 – 29.

⁴¹ *Hensel W.* Do dyskusji nad rozprzestrzenieniem się kultury pomorskiej // Swiatowit.— 1969.— Т. 30.— С. 225 – 228.

⁴² *Kruk J.* Zagadnienia podziały chronologii i genezy popelnie twarzowych z wizesnej epoki relaza w Polsce // AP.— 1969.— Т. 21.— С. 95 – 132; *Bukowski Z.* Wschodni...— С. 342 – 382; *Chomentowska B.* Op. cit.— С. 31 – 51; *Wozniak Z.* Chronologia Młodziej fazy kultury pomorskiej w swietle importow i nasladownictw pochodzienia poludniowego // Problemy kultury pomorskiej.— Słupsk, 1979.— С. 115 – 148; *Dabłowska T.* Proba ustalenia chronologii wzgledniej Smentorzysk kloszowych z obszaru Mazowsza // Wa.— 1977.— Т. LXII.— З. 2.— С. 117 – 134.

⁴³ *Bukowski Z.* Wschodni...— С. 377 – 378; *Bukowski Z., Пелещичин М. А.* — С. 477 – 479.

⁴⁴ *Chomentowska B.* Op. cit.— С. 227 – 278; Tabl. 2.

⁴⁵ *Czopek S.* Kultura pomorska...— С. 95, 103 – 105, рис. 4 – 5.

⁴⁶ *Czopek S.* Problematyka...— С. 375 – 378, рис. 1 – 3.

⁴⁷ *Czopek S.* Poludniowo-wschodnie pogranicze kultury pomorskiej // AF.— 1989.— З. 2.— С. 2 – 4; IV фазу С. Чопек, зокрема, синхронизував з кінцем Ясторфу і початком стадії Рінсдорф.

⁴⁸ *Bukowski Z.* Wschodni zasieg...— С. 377 – 379.

⁴⁹ *Wozniak Z.* Chronologia...— С. 128 – 135; *Wozniak Z.* Starza faza kultury latenskiej i jej odzialowania // PZP.— 1979.— Т. 4.

⁵⁰ *Niewieglowski A.* Mazowsze na przelome er.— Wroclaw-Warszawa-Krakow-Gdansk, 1972.— С. 57 – 58. Кельтська фібула подібна до бронзової фібули з могильника в Верхньому Мокроносі Вроцлавського повіту, датованого 225 – 175 (150 р. до н. е.) див.: *Wozniak Z.* Chronologia celtuckich smentarzysk w Polsce // WA.— 1952 (1960).— Т. 26.— С. 126. Саму ж фібулу *Флін Я.* датує 250 – 50 рр. до н. е. (див.: *Filip J.* Keltore ve sredni Evrope.— Praha.— 1956.— С. 99, рис. 30; 5). Залізний серпоподібний ніж з пох. 55 в Касіцах має аналогію з фази РЛІ могильника Варшава-Віланова (див.: *Marciniak J.* Smentarzysko cialopalnie z okresu poznotatenskiego w Wilanowe kolo Warszawy // MS.— 1957.— N 21.).

⁵¹ *Dabrowska T.* Wczesna faza kultury przeworskiej.— Warszawa, 1988.— С. 99 – 100. *Dabrowska T.* Z problematyki pozniego okresu latenskiego na terenach Polski Wschodniej // WA.— 1970.— Т. 35.— С. 280.

⁵² *Wiegrzynowicz T.* Kultura grobow kloszowych // PZP.— Т. 4.— С. 178 – 179.

⁵³ *Bukowski Z.* Wschodni...— С. 375.

⁵⁴ *Wiegrzynowicz T.* Kultura...— С. 178 – 179.

⁵⁵ *Dabrowska T.* Z problematyki...— С. 280 – 284.

⁵⁶ *Dabrowska T.* Proba...— С. 117 – 136, diagram. 4.

В. В. Шкоронад

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИЗУЧЕНИЯ ПОМОРСКО-КЛЕШЕВОЙ КУЛЬТУРЫ

Статья посвящена проблемам хронологии и характеру взаимоотношений памятников поморского (вейгеровско-котошинского) и подкleshевого типов во второй половине I тыс. до н. э.

Автор констатирует наличие двух подходов в решении этих проблем. С. Носек, С. Чопек, В. Б. Никитина и другие относят эти памятники к поморской культуре. З. Буковский, И. Костжевский, Б. Хоментовская выделяют памятники поморского и подкleshевого типов в отдельные культуры: поморскую и подкleshевых погребений, которые в раннелатенское время, смешиваясь, образуют поморско-кleshевую культуру.

Разногласия во взглядах наблюдаются и в проблеме хронологии названных типов памятников. По мнению автора, наиболее приемлемой является периодизация, предложенная С. Чопеком, который выделил четыре фазы развития поморской (вместе с культурой подклешевых погребений) культуры.

V. V. Shkoropad

CERTAIN PROBLEMS ON STUDIES OF THE POMORIAN-KLESH CULTURE

The paper is devoted to the problems on chronology and the character of relations for relics of the Pomorian (Veigerovian-Krotoshin) and Sub-Klesh types in the second half of the 1st millennium B. C.

The author ascertains the presence of two approaches in solution of these problems. S. Nosec, S. Chopec, V. B. Nikitina and others attribute these monuments to the Pomorian culture. Z. Bukovsky, I. Kostzhevsky, B. Khomentovskaya identify the relics of the Pomorian and Sub-Klesh types as separate cultures: the Pomorian culture and the culture of Sub-Klesh burials. Being mixed in the Early Latenian age, they formed the Pomorian-Klesh culture.

Differences in opinions are observed also in the problem on chronology of the above types of relics. As to the author's view, the periodization suggested by S. Chopec is the most acceptable one: he has singled out four phases of development of the Pomorian culture (including the culture of Sub-Klesh burials).

Одержано 21.12.90

КЕЛЬТИ У ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І

М. Ю. Трейстер

У статті розглядаються нові аспекти археологічних даних про кельтів у Північному Причорномор'ї

Проблемам виділення латенських пам'яток на території Східної Європи присвячено окремі публікації у вітчизняній¹ та зарубіжній² літературі. Матеріали цих видань разом з окремими неопублікованими знахідками дозволяють окреслити нові аспекти проблеми. Ці питання стосуються: 1) появи кельтів у Північному Причорномор'ї, і саме на Боспорі, у III ст. до н. е.; 2) участі кельтських військових загонів у діях армії Мітрідата VI Євпатора на північному березі Понту Евксінського; 3) латенських прототипів деяких видів прикрас, що були поширені у Північному Причорномор'ї в перших ст. н. е. та ін.

Найраніші зображення овальних щитів *scutum*³ з'являються на Боспорі ще у другій — третій чверті III ст. до н. е. Зображення одного такого щита на аверсі мідної монети молодшого номіналу серії, яку випустив цар Боспору Левкон II (рис. 1), вже не раз привертало увагу дослідників⁴. 1982 р. у Німфеї було знайдено унікальне зображення на корабельному тиньку з написом *ισο* і чотирма галатськими щитами на борту. Ця знахідка дозволяє опустити до другої чверті III ст. до н. е. дату появи овальних щитів на Боспорі⁵. На рубежі III–II ст. до н. е. овальні щити починають зображувати на